

КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН БИРИНЧИ ЭЛЕМЕНТИ–ТИЛ

АСКАР УУЛУ ТААЛАЙ

«Горькийдин айрым «сабактары» жана жаштарга берген кеңештери мурда бир аз айтылып өткөндүктөн, биз сөздү ал абдан орчундуу деп эсептеген көркөм тил проблемасы менен баштоону ылайык көрдүк.

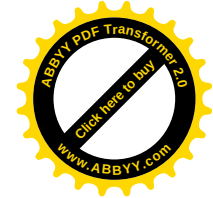
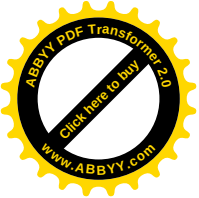
М.Горький мындай дейт: «Холоден и жалок нищий наш язык», -сказал кажется, Надзон, и редкий из поэтов не жаловался на «нищету» языка. Я думаю, что это-жалобы на «нищету» не русского, а вообще человеческого языка, и вызывает их то, что есть чувствования и мысли неуловимые, не выразимые словом» (327-бет). Бул жерде тилдин стихиясынын күчтүүлүгү туурасында кеп баратат. Анда эмне деген гана укмуштуу кубулуштар жок! Мындай карасаң, кээде сөз сизге түшүнүктүүдөй эле сезилип турат, бирок, анын конкреттүү маанисин кармай албай кыйналасыз.

Жазуучу колдонгон тил–бул элдик тилдин кайрадан «иштелген» варианты. Горький тилди «элдик» (чийки) «иштелген» (адабий) тил деп экиге ажыратат. Анан ошол элдик сүйлөө тилинин негизинде «иштелген» тилди жараткандардын ана башында Пушкин турганын ал абдан сыймыктануу менен айтат. Жазуучу эмне үчүн тилге мындай бийик талап коет. Анын себебин М.Горький мындайча түшүндүрөт: «Одно дело—«окрашивать» словом людей и вещи, **другое - изобразить их так «пластично», живо, что изображенное хочется тронуть рукой**, как, часто, хочется потрогать герой «Войны и мира» у Толстого» (326-бет). Мындай «каарманды кол менен кармалап, сезип көргөндөй» сүрөттөө, чынында эле М.Горький айткандай Толстой өңдүү улуу гиганттардын гана колунан келсе керек. Ушуга байланыштуу кайсы бир уезддик кичинекей шаарчанын сырткы көрүнүшүн сүрөттөйм деп ал жарым күн кыйналып отурганын эскерет. Бул эмне? Ал сөзгө жоопкерчилик менен кароо. Антпегенде башка бирөө, балким, ага жарым саат гана убакыт бермек. Ушул мисалдан улам Горький Горнфельд деген **адамдын «дүйнөдө сөз кыйноосунан ашкан кыйноо жоктур»** деген сөзүн эске түшүрөт да, анан ошол кишинин «Сөз кыйноосу» («Мука слова») деген китепчесин окуп көрүүнү жаштарга сунуш этет.

Ушул турмуштук сабакты эскере келип тилге байланыштуу ал дагы бир маанилүү ойду айтат. Ал макал-лакаптардан пайдалануу жөнүндө. Элдин турмуш тажрыйбасын жыйынтыктап чагылдырган бул учкул сөздөр жазуучуну тилге сараң, ойго бай болууга үйрөтөт. «Вообще,-дейт ал,- пословицы и поговорки образцово формирует весь жизненный, социально–политический опыт трудового народа, и писателю совершенно необходимо знакомится с материалом, который научит **сжимать слово, как пальцы в кулак...** Я много учился на пословицах, иначе–на мышлении афоризмами» («329-бет»). Ушул жыйынтыктоочу сөзүнөн кийин жаштарга үлгү болсун деген максатта ал көп мисалдарга кайрылган.

Жазуучу өз элинин тилин, тарыхын, салт-санаасын, анан да, сүрөттөлүп жаткан доордун өзгөчөлүгүн жакшы билмейинче дурус чыгарма жаратуу кыйын. Ушуга байланыштуу анын төмөнкү сөзүн мисалга тартсак болот: «Подлинное словесное искусство всегда очень просто, картину и почти физически ощутимо. Писать надо так, **чтоб читатель видел изображенное словами, как доступное осязанию.** Такое мастерство возможно лишь тогда, когда писатель сам отлично знает то, что он изображает» (364-бет). Мында Горький өзгөчө белгилеген картиналуулук, ошол эле убакта жөнөкөйлүк, б.а., тилдеги чеберчилик качан гана жазуучу өзү сүрөттөп жаткан көрүнүштү көз алдына даана элестеткенде мүмкүн экен.

М.Горький «О прозе» деген макаласын бүтүн боюнча тил проблемасына арнаган. Көркөм адабиятты ал «это–искусство пластического изображения посредством слова» дейт (547-бет). Ал эми сынчылар көркөм адабияттын эң негизги материалы бул–сөз экендигин анчалык баамга алышпайт. Жаш жазуучулар болсо өздөрүнүн көз алдында адабиятка жогорку талапты койгон окурман тургандыгын элес албай, абдан сабатсыз, супсак, ойлонбой жазышат. Ушул мааниде жаштарга сабак болсун үчүн Горький өзү окуп чыккан жазуучулардын чыгармаларынан тилге байланыштуу мисалдарды келтирет. Андрей Белый деген авторду мындайча сындайт: «**Иногда набор «нелепых» слов Белого превращается в набор последующих**» (580-бет). Дагы бир жеринде Козьма Петров-Водкин дегенди сындайт: «Он человек всесторонне малограмотный... О нем можно бы не говорить, если б книга его не являлась вместилищем словесного хлама» (584-бет).

Горький айрымдардын орус тилин булгап, ар кандай ойлоп табылган сөздөрдү колдонуп жүргөнүн жактырбайт. Анан да жаштарга үлгү көрсөткөндүн ордуна улуу муундагы авторлордо да тил чеберчилигине жетише албаган мисалдар бар экенин деталдаштыра көрсөтө келип, мындай дейт: «Чему же могут научиться молодые «начинающие» литераторы, видя в книгах «старших боготырей» словесного фокусничества, малограмотное и хвастливое сочинительство, явно безуспешные потуги на «оригинальность стиля», небрежность, недопустимое нарядство работы» (588-бет).

Адабий жанрлар тууралуу сөз кылып: «Рассказ приучит к экономии слов, к логическому размещению материала, к ясности сюжета и наглядности темы» дейт (672-бет). Ал ыр жазуу дагы аңгеме жазууга окшош эле тилдеги чеберчиликти талап эте турган жанр экендигин мындайча туюнтат: «Стих требует точности и малословия, сжатости, экономии слова. Это очень хорошо, потому что без этой экономии, без этой сжатой, крепкой фразы – не сделаешь произведения достаточной мере сильного и звучного, красивого» (547-бет).

«О пьесах» аттуу макаласында Горький аны өтө маанилүү жанрлардын бири экендигин айта келип, сөздү дагы эле тил чеберчилигине бурат: «Общим и печальным пороком нашей молодой драматургии является прежде всего бедность языка авторов, его сухость, бескровность, безличность» (595-бет).

«Мен жазуучулукка кантип үйрөндүм» деген макаласынын корутундусун да Горький тилге байланыштуу чыгарат: «Основное мое намерение, - дейт Горький, - сводится к желанию помочь начинающим писателям овладеть всею силой языка, возбудить в них любовь и бережное отношение к материалу, из которого строится книга. Всякий материал – а язык особенно – требует тщательного отбора всего лучшего, что в ней есть, -ясного, точного, красочного, звучного, и – дальнейшего развития этого лучшего» (591-бет). Ушундай эле маанидеги сөздү Горький «Социалисттик реализм тууралуу» деген макаласында да айтат: «Подлинная красота языка, - дейт ал, - действующая как сила, создается точностью, ясностью, звучностью слов, которые оформляют картины, характеры, идеи книг... Литератор должен понять, что он не только пишет пером, но - рисует словами и рисует не как мастер живописи, изображающий человека неподвижным, а пытается изобразить людей в непрерывном движении, в действии, в бесконечных столкновениях между собою, в борьбе классов, групп, единиц» (608-бет).

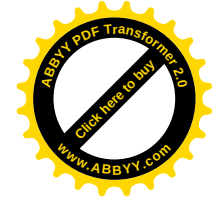
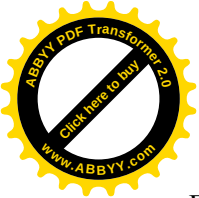
Мына ошентип, жогорку фактылардан көрүнүп тургандай, Горькийдин жаштарга айткан акыл-насаатынын борборунда тил маселеси туруп, ал бул проблеманы жаш авторлор көңүлүнүн борборунда кармоого тийиш экендиги баса белгиленген. Анткени, тил жазуучунун колундагы эң негизги курал болуп эсептелип, анын образ түзүүдөгү, чыгарманын көркөмдүгүн камсыз кылуудагы бирден-бир каражаты экендиги айдан ачык.

М.Горький жаштарга мындай практикалык маселелер менен бирге адабият теориясынан да «сабак берүү» милдетим деп эсептеп, ал өзүнүн макалаларында көптөгөн теориялык проблемаларды көтөрүп чыккан. Ошолордун ичинен анын «Чыгарманын үч элементи», «Формализм тууралуу» деген темаларын козгой кетүү ылайыктуу.

Жаш жазуучуларга адабият теориясынан кеңеш

Горькийдин «О литературе» аттуу макалалар жыйнагын барактап отурганда адабий-теориялык көп ойлор менен кездешебиз. Анын бирөө «вымысел», «домысел» деген түшүнүктөр. Булар чыгармачылык иште өтө маанилүү роль ойной турганын Горький көп сандаган мисалдар менен далилдеп берет. Мисалы, адамдар менен жаратылышка бийлик кылсам деген жеке кызыкчылыктан улам шайтанга жанын сатышкан бирөөнүн приключениясы Гетенин «Фаустунда» көрсөтүлөт, бирок, ал киши максатына жетпейт. Орто кылымдагы легендага негизделген ушул трагедияда Горький айткан «вымысел», «домыселдер» жакшы колдонулган. Муну ал жыйырма жаш курагында окуптур да, ошонун негизинде **«солги, но-так чтоб я тебя поверил»** деген афоризм айтыптыр, б.а. «ойдон чыгаруунун да чеги болуу керек, ага адамдар анча-мынча ишенгендей болсун» деген мааниде. Бул үчүн жазуучу турмушту абдан мыкты үйрөнүүгө тийиш. Окшош мүнөздөгү адамдарды таап, алардын жалпы жактары менен бирге айырмачылыгын көрө билүү зарылдыгын белгилеп, мындай дейт: «Уменья находить сходства, видеть различия, только при условии учится, учится и учится. Где отсутствует точное знание, там действует догадки, а из десяти догадок девять-ошибки» (331-бет). Мындайча айтканда «ойдон чыгаруунун» турмуштук негизи болсун, антпесеңиз «ондогон божомолдон тогуз ката чыгарасыз».

Ушул тезиске байланыштуу мындай бир мисал келтирет. Мен, - дейт, - Обломов, Рудинге окшогон көрөкм типтерди түзүүнүн чебери эмесмин: «Но все же для того, чтобы написать «Фому

Гордеева», я должен бы видеть не один десяток купеческих сыновей, не удовлетворенных жизнью и работой своих отцов» (331-бет). Дагы: «Нужно учиться читать, изучать, изучать людей так же, как читаются, изучаются книги, и надо понять – изучение людей труднее, чем изучение книг, написанных о людях» (599-бет). Адамдарды окуп үйрөнүүнүн татаалдыгын, андан тип жаратуунун кыйындыгын Горький гүлдөн гүлгө конуп, бал чогулткан аарыга окшоштурган жери бар (397-бет).

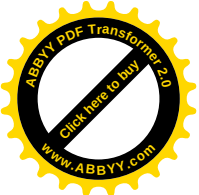
Бул сөздөрдүн бардыгын Горький жаштарга сабак болсун деп улам-улам кайталап айтып отурат. Анын оюнча жаш жазуучулар турмушту да, аларды курчап турган табият дүйнөсүн да чала билишет. Маселен, айрым заттардын, өсүмдүктөрдүн, үндөрдүн, жаратылыштын түрдүү-түркүн боекторунун айырмасын же окшош жактарын так ажырата билүү зарыл.

Адабий каармандарга ал абдан бийик талаптарды койгондугу тууралуу мурда да бир аз сөз жүрдү эле, бул жерде ага кошумча иретинде дагы төмөнкүдөй эки пикирин келтире кетүүнүн зарылдыгы бар. Анын бирөө турмуш жөнүндө: «Писатель обязан все знать—весь поток жизни и все мелкие струи потока, все противоречия действительности, ее драмы и комедии, ее героизм и пошлость, ложь и правду» (376-бет). Экинчиси мындай: «Писатель должен смотреть на своих героев именно как на живых дюдей, а живым у него они окажутся, когда он в любом из них найдет, отметит и подчеркнет характерную, оригинальную особенность речи, жеста, фигуры, лица, улыбки, игры глаз а т.д. (374-бет). Биринчи сөздө турмуштун өтө татаалдыгы, карама-каршылыктарга, драма менен комедияга, оң менен солдорго толо экендиги көрсөтүлсө, экинчисинде, чыгармада да ошондой эле татаал каармандар аракеттенип, турмушта эмне болсо, ошонун баары чагылышы керектиги тууралуу айтылып жатат, б.а. автор түзгөн каармандар жандуу адамдарга окшош болууга тийиш экендиги белгиленет. Анан дагы бир жерде Горький жазуучу алардын жүрүм-турумуна ашыкча кийлигише бербеш керек, алар өздөрүнүн биологиялык, социалдык жана башка өзгөчөлүктөрүнө жараша аракеттенүү тийиштиги айтылат (420-бет).

М.Горький «босяктар» (тентимиштер, бомждар) арасында көп жүрүп, алардын психологиясын ийне жибине чейин билген. «Сиз эмнеге алар тууралуу көп жазасыз? Деген суроого «мен алардын турмушун, ой-дүйнөсүн мыкты өздөштүргөнүмдөн» деп жооп берип, анан алар тууралуу төмөндөгүлөрдү баяндайт».

Алардын көпчүлүгү психикасы таза эмес, ичинде алкоголиктер да толтура, ичип алышып, бири-биринин башын жарып мушташа да беришет, бирок, кайра эле тез тил табышып, тапкан-ташыгандарын бири-бири менен тез бөлүшкөн боорукердиги да бар. Босяктар ошентип, турмуш түпкүрүндө (тепсендисинде) жашаса да, өздөрүн берки соо адамдардан кем көрүшпөйт (332-бет). «Странные были люди среди босяков, и многого я не понимал в них, но меня очень подкупало в их пользу то, что они не жаловались на жизнь... что живут они—плохо, а сами по себе лучше тех, кто живет «хорошо»... Изумлен был я беззлобной насмешливостью одесского босяка, рассказавшего мне случай, описанный мною в рассказе «Челкаш» (333-бет). Көрсө, ал экөө больницада жатып, анын бирге чыгып, бир аз күн чогуу жүрүп калат экен. Бир жолу ал Пешковду коон союп берип сылап отуруп, ага «мени менен жүр, контрабанда жасайбыз» деп үгүттөптүр. Анан Алешанын башка андан дуруссураак иши болгондуктан, тигинин сунушун четке кагыптыр.

М.Горький өткөн учурудагы гана эмес, келечектеги чындыкты да көрө билүүгө тийишпиз, б.а. ал революциялык романтизм методун колдонуубуз керек деген мааниде сөз айткан (777-бет), анткени, совет адабиятында ошол мезгилде ушундай агым да пайда болгон. Алсак, Ж.Турусбековдун «Тилек» сыяктуу ырлары жөн жеринен эле чыга калган эмес. А.Жданов СССР Жазуучуларынын 1-съездинде сүйлөгөн сөзүндө: «Эки буту менен тең материалисттик негизде турган совет адабиятына революциячыл романтизм жат эмес» деген чакырык таштагандыгы белгилүү. Анда Горькийдин ошол форумда жасаган докладында социалисттик эмгек романтикасын көрсөтүү зарылдыгы да айрыкча белгиленген эле: «Основная тема нашей книги: социалистический труд как организатор нового человека и новый человек как организатор социалистического труда» (783-бет) деп айткан. Искусство чыгармаларына көтөрмөлөп, бийиктетип сүрөттөө жат эмес деген ал, себеби, биз жакшы нерсени ого бетер көкөлөтө билсек, жаманды жийиркеничтүү кылып бере алсак, бул экөөнүн тең өз орду бар – жакшыга умтулабыз да, жамандан безе качабыз. «все больше произведения, все те произведения, которые, являются образцами высокохудожественной литературы, покоятся именно на преувеличении, на широкой типизации явлений» (769-бет).

Горький жаш досторунун алдына төмөнкүдөй орчундуу милдет коет: «Должны повысить энергию молодежи и вообще заставить ее серьезно и честно работать, воспитывать в себе чувство ответственности перед страной за каждое слово, чувство ответственности за все то, что в ней плохо или не хорошо делается... Еще пожелаю молодежи – это веры, непоколебимой веры во всемогущества разума... Это необходимо воспитывать в себе, и это может быть воспитано только трудом, только накоплением знания, основа коего-труд» (573-бет).